

С.Б.Хведченя*

РУКОТВОРНІ ПІДЗЕМЕЛЛЯ УКРАЇНИ ЯК ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (КРАСЗНАВЧИЙ І КАРТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ)

Розповідається про унікальні підземні пам'ятки історії та культури на територіях України. Головна увага приділена печерним лабіринтам Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Наведено результати авторського дослідження історії розвитку цих пам'яток на основі вивчення їхніх стародавніх картографічних зображень.

Серед усіх пам'яток історії та культури, які розташовані на території України, особливе місце займає Свято-Успенська Києво-Печерська лавра – колиска давньоруського чернецтва, корогва православної віри на землі наших пращурів. Її духовне світло поширювалося на неосяжних просторах споконвічної України-Русі. У мороці лаврських печер перші ченці шукали й знаходили світло Боже. Особливою привабливістю серед прочан користувалися засновники Печерської обителі – преподобні Антоній і Феодосій. Києво-Печерська лавра була не тільки найбільшим релігійним центром, а й осередком науки та культури. Одним із найперших лаврських ченців був літописець Нестор, який розповів світу, звідки пішла земля Руська і хто перший у ній почав княжити. У монастирі виросла ціла плеяда іконописців – Аліпій, Григорій, а також ченців-лікарів – Агапіт, Даміан, Іпатій. У Близьких лаврських печерах поховано вірного захисника київської землі, билинного богатиря Іллю Муромця. Лаврські печери завжди були такою ж визначною пам'яткою Києва, як римський Колізей або афінський Акрополь. Упродовж багатьох століть вони були пантеоном перших давньоруських ченців, печерських святих.

Києво-Печерська лавра активно впливала на суспільно-політичне життя України-Русі. Вона була центром давньоруської освіти, першоджерелом української науки, школою філософської думки слов'янського середньовіччя, прообразом Академії наук і мистецтв. У ній розміщувався центр літописання, друкарства й іконопису, писалася найдавніша вітчизняна історія, складався літописний звід. Не дивно, що саме тут могли опинитися книги великого князя Ярослава Мудрого, котрі під час татаро-монгольської навали ченці сховали у своїх печерах.

Києво-Печерській лаврі присвячено чимало наукових та науково-популярних видань. Серед них насамперед слід відзначити фундаментальну працю ігумена Стефанія "История Киево-Печерской лавры"¹, книгу Д.Степовика "История Киево-Печерської лаври"², а також інші видання³. Видатній історичній пам'ятці автор даної статті присвятив низку книг⁴. Ці праці містять історичні нариси про знамениті лаврські реліквії, унікальні пам'ятки історії та культури, галерею історичних портретів видатних людей, життя яких нерозривно пов'язане з обителлю.

Вищий титул "лавра" було надано лише п'ятьом православним монастирям: Києво-Печерському в 1159 р. чи 1481 р., Троїце-Сергієвому біля Москви в 1744 р., Олександрівському в Санкт-Петербурзі у 1797 р., Почаївському Успенському на території сучасної Тернопільської області України в 1833 р. і Святогорському Успенському (нині Донецька область) у 2004 р. Серед названих монастирів Києво-Печерська лавра – найвідоміша і найдревніша, вона була центром православної віри Київської Русі. Слава про неї поширювалася далеко за межами монастирських стін. Її святі реліквії були й залишаються предметом поклоніння віруючих не тільки України, а й усього православного світу. Прочани вважали за

* Хведченя Сергій Борисович – канд. географ. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

необхідне хоча б раз у житті відвідати ці святі місця, замолити тут гріхи, побувати в обителі святого Духа і на власні очі побачити рукотворне диво.

На теренах України збереглися тисячі печер, серед яких – сотні рукотворних підземель. Вони створювалися нашими далекими пращурами протягом багатьох століть. Слід зазначити, що печерні пам'ятки й досі залишаються практично невивченими. За географічним принципом їх можна поділити на штучні печери Східної, Центральної, Західної та Південної України. Культові підземні споруди, розташовані по долинах річок Дніпра, Десни й Дністра, пов'язані з періодом Київської Русі. Підземелля південних областей України – Причорномор'я і Криму – представлені більш пізніми монастирями та скитами.

За структурними особливостями українські рукотворні підземелля можна розділити на п'ять самостійних типів⁵. Перший тип – прості однокамерні печери з одним входом; другий – печери першого типу, розташовані групою; третій – окремі підземні споруди, з'єднані спільним коридором; четвертий – підземелля третього типу, розташовані групою; п'ятий – лабіринтовий комплекс підземель, з'єднаних численними переходами.

Серед основних причин виникнення рукотворних культових печер варто виділити такі. Частина печерних монастирів виникла в XI ст. на місці колишніх язичницьких святилиць. Цей процес проходив аналогічно будівництву давньоруських церков на місці розорених язичницьких капищ. Окремі культові підземелля створювалися у XI–XII ст. представниками найбіднішого чернецтва, які поширювали християнську віру на околицях Київської Русі. З другої половини XIII ст., після початку татаро-монгольської навали, для створення печерних монастирів з'явилися нові спонукальні причини – у них ченці знаходили притулок і захист від іновірців. У XV–XVII ст. виникнення окремих монастирів-скитів було пов'язано із середньовічними християнськими течіями, що проповідували зречення від світу й аскетизм.

Описати усі українські рукотворні підземелля у невеликій за обсягом статті немає можливості, та це й не є завданням автора. Тому зупинимось тільки на основних і найвідоміших печерних монастирях України, особливо на тих, котрі так чи інакше пов'язані з Києво-Печерською лаврою.

Жодне місто України не може похвалитися такою кількістю рукотворних підземель, як Київ. Часом навіть корінні кияни не підозрюють, що безпосередньо під їхнім будинком чи у сусідньому парку існують давні печерні ходи. Наприкінці XIX ст. В.Б.Антонович дослідив 45 культових печер в околицях Києва⁶. За сучасними відомостями, у місті налічується близько 200 печер і ще понад 100 – у радіусі 10 км навколо нього. Можна з упевненістю стверджувати: Київ – місто печер! Адже недарма один із його найстаріших районів – Печерськ – отримав свою назву від давньослов'янського слова "печера". На Печерську знаходяться знамениті київські катакомби – підземні лабіринти Печерської лаври. Крім них, там розташовано ще близько 30 печер різної довжини та призначення. Інтерес до рукотворних підземель настільки великий, що треба було б видати фундаментальний путівник "Київ печерний". Вивченням підземель займаються історики, спецеологи і просто аматори, яких, звичайно, найбільше.

Найдавнішими київськими підземеллями вважають Кирилівські печери. Кирилівський монастир був заснований великим князем Всеволодом II Ольговичем, який княжив у Києві з 1138 р. по 1146 р. Обитель уперше згадується у літописі під 1171 р. Час заснування печер невідомий, але вони більш давні, ніж монастир. Навесні 1876 р. професор Київського університету В.Б.Антонович дослідив 15 підземель і в одному із них виявив стоянку первісної людини⁷. Тут були знайдені кремнієві знаряддя праці, кістки свійських і диких тварин, рештки древнього керамічного посуду. Мешканці печери вміли користуватися вогнем, про що красномовно свідчили залишки довгострокового кам'яного вогнища.

Дослідник висловив припущення, що подібна печера не єдина, і майбутні пошуки дадуть нові результати.

Менш давні печери, проте більш відомі своїм духовним зв'язком із лаврськими катакомбами, знаходяться в урочищі Церковщина або Гнилець. Природно, що ці підземелля дістали назву від місця свого розміщення. Гнилецькі печери були створені лаврськими ченцями, можливо, навіть самим засновником Печерського монастиря – Феодосієм. Адже із "Києво-Печерського патерика" відомо, що засновник "колиски руського чернецтва" неодноразово віддалявся від братії у період свого ігуменства (1062–1074 рр.). Не виключено, що Феодосій ішов саме у Гнилецькі печери, не дарма ж найближче до підземель село зветься Ходосівкою, а печери і сьогодні називаються Феодосієвими.

У XII ст. над печерами була зведена наземна церква – Гнилецький монастир. Трагічною осінню 1240 р. його зруйнували орди хана Батия. Потім монастир був відновлений. Але під час наступу ханів Едигея в 1416 р. та Менглі-Гірея у 1482 р. – остаточно спорожнів. На початку XX ст. Гнилецький монастир був відновлений як скит, а печери ретельно розчистили. Під час розчистки у підземних лабіринтах було знайдено 50 черепів, безліч людських кісток, відкрито давні чернечі келії. У 1923 р. скит закрили і ченці змушені були залишити ці місця. Лише зовсім недавно Гнилецькі печери були знову відкриті вченими. Поки що відомі ходи на трьох підземних ярусах і дві печерні церкви, одна з яких більш давня, із фрагментами написів XII ст. Спелеологи розраховують відшукати четвертий поверх печер.

До лаврських катакомб подібні за побудовою Звіринецькі та Китаївські печери⁸. Урочище Китаїво або Китаївська пустинь розташоване в межах Корчуватого, на околиці Києва. Очевидно, назва походить від прізвиська князя Андрія Боголюбського – Китай. У XII ст. тут розміщувалася його замська резиденція. Вхід у підземелля Китаєва відкрився в 1857 р. у результаті обвалу ґрунту. Тоді ж послушник Печерської лаври І.Таранов склав топографічний план печер. Серйозні дослідження підземель провели лише в 1910 р. під керівництвом А.Д.Ертеля⁹. Було вирито декілька траншей, які прорізали підземні ходи, часом повністю засипані землею. Зрештою, вдалося відновити структуру підземних лабіринтів і характер взаємного розташування печерних галерей. Висота ходів сягала не більше 1,4 м. У Китаївських печерах знайшли багато такого, що в інших київських підземеллях зустрічається дуже рідко. Дослідники натрапили на залишки древніх вогнищ та одну обігрівальну піч. Усе це свідчило про те, що в печерах тривалий час мешкали люди. А.Д.Ертель цілком обґрунтовано припустив, що Китаївські підземні ходи були споруджені в сивій давнині людьми, які залишили на поверхні городище й могильники. Потім у печерах поселялися й мешкали усі, кому таке житло було потрібне й вигідне, аж до ченців. Підземний лабіринт, на думку дослідників, з'єднувався з печерами, виявленими в 1857 р., і разом із ними утворював ціле печерне місто.

Ще одне підземелля, зв'язане із лаврськими катакомбами – Аскольдова могила. Після закінчення будівництва ланцюгового мосту через Дніпро у 1853 р. знайшли кілька загадкових підземних ходів. По обидва боки однієї з печерних галерей, завдовжки понад 25 м, були улаштовані ніші, які можна ідентифікувати як чернечі келії. У них було знайдено зотлілі дошки, черепки від глиняних горщиків. Трохи раніше, у 1851 р., на цьому місці знайшли понад 3 тис. срібних арабських монет. Написи на стінах печери дали можливість ученим приблизно встановити її вік – XII ст. Печера служила місцем проживання православних ченців. Уважають, що печера Іоанна (за ім'ям ченця, котре часто зустрічається в написах на її стінах) могла виникнути ще в IX ст. Підземелля, можливо, було притулком для варягів, потім у ньому оселився Антоній – один із засновників Печерської лаври. Печера Аскольдової могили могла з'єднуватися з Близькими лаврськими катакомбами.

Було б дивним і нелогічним, якби більшість українських підземель знаходилася тільки в межах міста Києва. Природно, що й у Київській області також розташована велика кількість рукотворних печер. Сучасний стан багатьох підземних пам'яток дослідила спеціалізована експедиція в 1990 р. На початку польового сезону були визначені населені пункти Київської області, в яких можливі знахідки підземель. Потім на місці проводилося опитування жителів із метою локалізації печерних урочищ. Після цього ретельно оглядали місцевості, фіксували усі провали й осідання ґрунту в місцях передбачуваних підземних порожнин. За допомогою ручного буріння свердловин визначалася орієнтація печер, далі проводилися робота по розчищенню завалів, візуальний огляд підземних приміщень, вивчення написів і фресок, інструментальна зйомка печер і фотофіксація пам'ятки історії. Таким чином було перевірено понад 30 населених пунктів Київської області, в яких були знайдені печери.

У місті Василькові виявлено кілька підземель, одне з яких могло бути підземною церквою Феодосія Печерського. Хід з'єднував її з надземною церквою преподобних Антонія і Феодосія Печерських. Поряд виявлено залишки давнього печерного чернечого скиту. Писемні джерела свідчать, що з кінця XIII ст. до середини XVIII ст. ця територія належала Києво-Печерському монастирю. Печерний скит XVII–XVIII ст. розташований біля села Козина на Чернечому хуторі. До початку XX ст. тут існував хутір, який належав Києво-Печерській лаврі. Місцеві легенди поєднали свої печери підземним ходом із лаврськими катакомбами.

На березі ріки Сіверський Донець розташований Святогорський Успенський монастир, який у 2004 р. отримав статус "лаври". Древні ченці не випадково вибрали це місце для своєї обителі – більш мальовничий краєвид у цій місцевості знайти було важко. Її появу пов'язують з іменами київських ченців, які залишили Печерський монастир у середині XIII ст. Творцями Святогорської пустелі називають ченців Київської лаври, учнів преподобних Антонія й Феодосія, що переселилися в ці краї після розграбування й знищення київських монастирів у 1240 р. ханом Батием¹⁰. Ченці-переселенці спробували улаштувати на нових землях усе на київський зразок. Саме тому святогорські печери схожі на київські. Крім того, усі головні церковні свята і назви основних престолів абсолютно ідентичні. Це стосується соборів Успіння Пресвятої Богородиці та підземної церкви на честь преподобних Антонія і Феодосія Печерських.

Першу згадку про Святі гори зустрічаємо в оповіді С.Герберштейна (1526 р.): "Бачили біля гирла Малого Танаїда (Дінця) у чотирьох днях шляху від Азова, біля місця Великий Перевіз, у Святих гір, якісь мармурові та кам'яні статуї й зображення"¹¹. Ця назва зустрічається в "Книзі Великого креслення" (1547 р.), Патріаршому літописі (1555 р.) і Рукописі донецьких сторож (1571 р.). Судячи із цих записів, у XVI ст. у цій місцевості розміщувався передовий форпост. Ще у XVIII ст. тут зберігалися три мідні й одна чавунна гармати. У 1679 р. татари черговий раз напали на обитель і, незважаючи на добрий захист монастиря, взяли його штурмом, а ченців і архімандрита Іоїля захопили у полон. Уважають, що в печерах були й поховання воїнів. У 1984 р. у підземеллі археологи виявили давнє поховання чоловіка з глибокою черепною раною від шабельного удару.

Крейдові святогорські скелі помережені печерними ходами, загальна довжина яких сягає близько кілометра. Згідно із даними архівних документів і картографічним зображенням монастиря 1679 р., крейдова скеля на той час була значно вищою і мала, щонайменше, три підземних яруси печер (до сьогодні збереглися тільки два). Нижній ярус був представлений древнім некрополем, другий – призначався для житла та церковних обрядів, там містилися келії й трапезна, на третьому ярусі розташовувалася церква Успіння Пресвятої Богородиці. Припускають, що між 1679 і 1698 рр. стався сильний обвал крейдових скель, і підземна церква Богородиці перестала існувати. На її місці побудували Миколаївську церкву.

Не менш відомі в Україні та й за її межами печери Іллінського монастиря в Чернігові. Їх створив один із засновників Києво-Печерської лаври – Антоній. Підтвердження цього факту знаходимо в "Повісті минулих літ" під 1069 р.: "Антоній же прийшов до Чернігова, і возлюбив Болдіну гору, і викопав печеру, і там оселився; і є монастир святої Богородиці, на Болдіних горах, і до цих днів"¹². Інше повідомлення про Іллінський монастир датується 1649 р., коли почалася відбудова давніх храмів. Найбільш інформативні документи з описом чернігівських підземель датуються XVIII–XIX ст.

Довжина чернігівських печер (які, як і лаврські, називаються Антонієвими) сягає 340 м. Вони розташовані на 4 підземних рівнях-поверхах. Нижній і найбільш давній ярус печер залягає на глибині 12 м від поверхні землі. Центрами другого ярусу є підземні церкви Антонія і Феодосія Печерських. Їхні стіни облицьовано цеглою, а висота стелі сягає 8,5 м. На третій ярус чернігівських печер ведуть вузькі цегляні сходи, підземні коридори з'єднуються з невеликою каплицею. Четвертий ярус включає печерну церкву Миколая й келію Антонія. Загалом, устрій чернігівських печер дуже нагадує лаврські київські катакомби. Висота й ширина печер, розташування крипти і келій – усе в них абсолютно ідентичне. Як бачимо, влаштувати підземні церкви на честь засновників Києво-Печерської лаври в старовину було своєрідною традицією, виявом глибокої поваги до їхнього духовного подвигу. Подібні церкви можна зустріти в Москві, Пскові, Святогорську, Чернігові та багатьох інших містах.

Ще один монастир, заснований, за переказами, киево-печерськими ченцями, розташований на високому березі Сейму в Путивлі. Першу згадку про Молченську обитель зустрічаємо у путивльських писцевих книгах під 1591 р. Уважають, що історія монастиря починається з другої половини XIII ст., коли київські ченці, які втекли від татарського ярма, знайшли тут притулок і паству. Навіть друга назва путивльського монастиря – "Печерський" – повинна була нагадувати нащадкам про це. Не дивно, що путивльська земля також порита великою кількістю таємних підземних ходів, обкладених цеглою. Ці печерні галереї мали чітку спрямованість до річки Сейм і повинні були проходити під її руслом. Зараз ці печери засипані ґрунтом, але ще наприкінці XIX ст. путивльські ченці з гордістю показували вхід у підземелля в монастирському саду.

Систему підземних ходів має Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. Під Іллінською церквою, спорудженою в XVI ст., на глибині 5 м залягають рукотворні печери, облицьовані цеглою. Вони становлять собою кілька невеликих келій, з'єднаних галереєю, що веде вбік Десни. Досі залишається нез'ясованим питання – чи проходять ці печери під дном ріки?

Чимало підземних пам'яток сивої старовини знаходиться в славнім місті Полтаві. Пік наукового інтересу й серйозних досліджень рукотворних печер припав на середину XIX ст. У наступні десятиліття полтавські підземелля вивчали лише окремі ентузіасти та шукачі скарбів. Згідно з відомостями "Актової книги Полтавського полкового суду", в 1684 р. у місті було п'ять дерев'яних церков – Успенська, Воскресенська, Миколаївська, Преображенська й Стрітенська. У XVIII ст. на цих же місцях було зведено кам'яні церкви, які проіснували до 30-х рр. XX ст. Усі названі церкви з'єднувалися між собою системою підземних галерей. Підземелля існували під Хрестовоздвиженським монастирем, розташованим на Монастирській горі старої Полтави. Його було створено в 1650 р. з ініціативи сподвижника гетьмана Богдана Хмельницького – полтавського полковника М.Пушкаря на честь розгрому в цих місцях польських військ. Печерні ходи вели від монастирського Воскресенського собору практично у всіх напрямках.

Свої древні печери має Свято-Успенська Почаївська лавра, розташована у Тернопільській області. Цей монастир був найкрупнішим релігійним центром

Правобережній Україні, відігравав важливу роль у становленні українського друкарства. Місцеві перекази відносять перші поселення ченців до XIII ст., до часів татарської навали. Перша документальна згадка про Почаївський монастир відноситься до початку XVI ст. Наприкінці цього ж століття монастирю було передано чудотворну ікону Пресвятої Богородиці. Потім цю святиню насильно вивезли із Почаєва у Козин. Але, зрештою, реліквія знову зайняла почесне місце в Успенському соборі Почаївської лаври. Разом з іншою релігійною святинєю – відбитком стопи Богородиці – ікона є донині предметом поклоніння тисяч прочан, які прагнуть відвідати це місце, пройшовши сотні кілометрів.

У Правобережній Україні розташований Святогорський Печерський монастир. Він знаходиться поблизу м. Володимира-Волинського на березі річки Луги. Перша згадка про Святі гори датується XI ст. Рукописне "Житіє преподобного Феодосія Печерського" повідомляє, що в 1073 р. тут помер перший ігумен Києво-Печерського монастиря – Варлаам, син знаменитого воєводи Яна Вишати, відомого своїми ратними звитягами: "Дійшовши до граду Володимира, і вниде в монастир, тут суцїй біля Святих гір, і тут успе з миром про Господа кінець житїю прийняв". Подібну згадку зустрічаємо в давній Києво-Печерській службі преподобному Варлааму (9 пісня, 3 тропар закону): "Повертаючись від Костянтин-града (древня назва Стамбула), відійшов еси душею в град, що світить, Володаря Небесного, моцї ж своя залишив еси в монастирі Святї гори, заповів еси перенести в печеру (Києво-Печерської лаври), де нині лежать нетлінні, що точать джерело чудес приснотїкущих"¹³. Моцї Варлаама спочивають у лаврських катакомбах дотепер.

Центром архітектурного ансамблю Святогорського монастиря на Волині є Успенський собор, побудований у 1495 р. За переказом, його збудували на місці церкви, закладеної у 1001 р. князем Володимиром Великим – хрестителем Русі. Під храмом, у кам'яних склепах, поховано представників православної знаті – князів Чорторійських, Четвертинських та ін. Нижче по схилу розташована Свято-Троїцька печерна церква, від якої тягнеться підземний хід, що закінчується обвалом. За легендами, цей хід вів до самого Києва і з'єднувався із лаврськими катакомбами.

Із Києвом пов'язане виникнення Крехівського монастиря, котрий стоїть біля Жовкви, неподалік від Львова. У 1618 р. схимник Іоїль, який прийшов із Києва, влаштував для себе печеру, де ретельно молився Господу. Пізніше, бажаючи створити в цих місцях монастир, він звернувся до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського із проханням про виділення землі під обитель. Перші дві церкви були побудовані в ім'я святого Миколая й Преображення Господня. Для захисту від ворогів ченці вирили глибокий рів і звели фортечні мури з бійницями. Сам Іоїль написав устав для ченців обителі, оригінал рукопису якого зберігається в бібліотеці Крехівського монастиря. Збереглася гравюра 1699 р. ієромонаха Діонісія Сенкевича із зображенням печери, викопаної Іоїлем.

Скельний печерний монастир XI ст. розташований у селі Лядова Вінницької області. Він знаходиться на терасі стометрової гори, що височить над Дністром. Монастир складається з трьох печерних церков, головна серед яких – преподобного Антонія Печерського. На початку XVIII ст. у підземеллях розміщувався Василіанський монастир, який був закритий у 1745 р.

Традиції створення підземель поширювалися в багатьох давньоруських містах. Без перебільшення можна зазначити, що всі культові підземелля на території як України, так і Росії, було створено за зразком печер Києво-Печерської лаври. Особливо варто виділити підземні лабіринти православних монастирів і храмів Москви та її околиць. Великі печери, що йдуть на глибину 14 м, недавно знову були відкриті біля Сергієвого Посаду, за 3,5 км від Троїце-Сергієвої лаври. Ці підземелля також подібні до київських печер.

Однією з нерозгаданих таємниць київських катакомб є підземні ходи під Дніпром, що так і не були знайдені. Московським печерам пощастило набагато більше – довжелезний тунель під озером відшукали порівняно легко. Людина середнього зросту може пройти під дном водойми в буквальному значенні, не замочивши ніг. Було також знайдено інший хід, що веде в містечко Параклітова пустинь. У найглибшому місці печер б'є джерело Чернігівської Богоматері. Тут же розміщується підземний храм, стіну якого прикрашає знаменита чудотворна ікона. Зараз відкрито мережу підземних коридорів, 14 келій і 3 печерних храми, серед яких храм Антонія і Феодосія Печерських.

Велику популярність на Русі мають підземелля Псковсько-Печорського монастиря. Проте вони також значно поступаються київським катакомбам за віком і значущістю для православного світу. Першу згадку про них можна знайти під 1473 р. У зв'язку із зростанням кількості ченців у 1541 р. псковські печери були значно розширені. Зараз вони являють собою систему підземних ходів, що складається із семи самостійних підземних відгалужень – "вулиць" і печерних храмів.

Серед українських монастирів особливе місце належить Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі. Вона дала православ'ю значно більше святих, ніж будь-який інший монастир. Київську лавру називали "обителлю Святого Духа", "земним раєм", "тихою пристанню людських душ". За переказом, Пресвята Богородиця, відправляючи грецьких майстрів із Влахерни до Києва для будівництва нового монастиря, назвала його "своїм будинком". Літописець Нестор написав, що "обитель та подібна небу". Усі ці барвисті порівняння точно передали велич і значення головного монастиря України, його місце і роль у православному світі.

Ближні і Дальні печери – головні і найбільші святині не тільки Києво-Печерської лаври, а й усього українського православ'я. Вони були закладені як фундамент Печерського монастиря, а пізніше стали некрополем перших давньоруських святих. У них черпали свою духовну силу багато поколінь лаврських ченців і прочан з усіх куточків української землі.

Історія створення лаврських печер досить детально описана в кількох давніх літературних джерелах. Серед них на першому місці стоїть "Повість минулих літ". Створений у 1113–1115 рр. ченцем Печерського монастиря Нестором, літопис освітив із глибини віків далекі від нас події XI ст. "Повість минулих літ" – основне джерело наших знань про часи Київської Русі. Ця грандіозна праця є своєрідним підсумком багаторічної роботи Нестора-літописця. Його перу належить також "Житіє преподобного Феодосія Печерського". Воно точно передає високу духовність одного із засновників Києво-Печерської лаври, дає повну картину монастирського життя перших прославлених аскетів.

Наступним джерелом історичної інформації є "Києво-Печерський патерик". Його створення відносять до XIII ст. Це найдавніша пам'ятка вітчизняної літератури, присвячена життю й діяльності святих отців печерських. У новелах-легендах із коротким і простим сюжетом прославляються норми християнської моралі, звеличується чернечий спосіб життя. Немає сумніву, що раніше існували й інші давні літературні твори, присвячені цій темі. Так, зокрема, збереглися посилання на "Житіє преподобного Антонія Печерського". На жаль, оригінальні тексти цього "Житія..." до наших днів не збереглися.

Спіраючись на "Повість минулих літ", "Житіє преподобного Феодосія Печерського" і "Києво-Печерський патерик", простежимо давню історію створення лаврських печер.

Історія Печерського (або Печерного) монастиря своїм корінням сягає своєї давнини, XI ст. У ті далекі часи було створено головні святині Києво-Печерської лаври – Антонієві й Феодосієві печери. Вони заклали основу святої обителі. "Повість минулих літ" пов'язує появу першої печери на лаврських пагорбах із іменем Іларіона, який у 1051 р. став київським митрополитом¹⁴. До цього часу він

був священником церкви Святих апостолів на Берестові. В ізольованому місці, у лісі, майбутній митрополит викопав двосажнену печерку і там, у тиші й сутінку підземелля, молився Богу. Через деякий час цю печеру на схилах Дніпра знайшов якийсь чоловік із міста Любеча. Він повернувся з Афонського монастиря, де був пострижений у ченці під іменем Антоній. Йому відразу припало до душі це святе місце і він залишився у печері, харчуючись сухим хлібом і водою. Вістка про затворника-ченця поступово облетіла всю округу, до нього почали приходити люди. За благословінням до Антонія звернувся навіть київський князь Ізяслав, син Ярослава Мудрого.

Ширилася слава печерного скиту по давньоруській землі, сюди почала стікатися чернеча братія. Коли їх зібралось дванадцять осіб, вони викопали велику печеру, келії й церкву. Підземелля розрослося й поступово перетворилося на складний лабіринт печер, названих пізніше Феодосієвими. На жаль, у літописних джерелах точна хронологія ключових для Києво-Печерської лаври подій зафіксована нечисто. Майже всі дати є дуже приблизними й умовними. Їх можна лише припускати, зіставляючи з іншими відомими історичними фактами.

Уважають, що близько 1053 р. до Печерського монастиря прийшов Іларіон, якого звільнили з митрополичої кафедри у Софійському соборі Києва. Він прийняв схиму під іменем Никон. Через кілька років після цього в обитель прийшов Феодосій (близько 1056 р.). Никон власноруч постриг його в ченці. Він же постриг у ченці сина київського боярина Іоанна під іменем Варлаам (близько 1060 р.) і слугу князя Ізяслава під іменем Єфрем (близько 1061 р.). Ця остання подія розгнівала великого київського князя й Никон був змушений залишити столий град і перебратися у Тмутаракань, де він заснував новий монастир.

Однак Антоній, як і раніше, шукав самотності. Він поставив над братією ігумена Варлаама (близько 1062 р.), а сам переселився на сусідній пагорб, де почав копати нову печеру, яка одержала назву Антонієвої. Обидві системи підземних ходів Києво-Печерської лаври дістали свої другі назви в залежності від відстані до головного храму – Успенського собору. Антонієві печери ще називають Близькими, а Феодосієві – Дальніми. У 1062 р. ігумен Варлаам звернувся до князя Ізяслава з проханням віддати монастирю землю на пагорбі над печерами, і князь погодився. З того часу ченці переселилися з печер у наземні келії.

"Києво-Печерський патерик" трохі по-іншому викладає початковий період історії знаменитого монастиря. Друга редакція цього літературного джерела, складена Касіяном у 1460–1462 рр., містить дуже істотні доповнення. Згідно з патериком, Антоній повертався у Київ з Афона двічі – у 1013 і 1051 рр.¹⁵ Спочатку він оселився у Варязькій печері, що існує й донині і є частиною Феодосієвої печери. Виходячи із цих суперечливих даних, дослідники довго не могли дійти єдиної думки з приводу заснування печер і Києво-Печерської лаври. Деякі з них стверджували, що роком їх заснування варто вважати 1013 р. Окремі історики називали найбільш імовірною датою 1052 р., тоді як 1051 р. був роком зведення Іларіона на митрополію. Інші вчені пропонували вважати роком заснування 1062 р., коли було закладено наземний монастир. Але все-таки переважна більшість учених і церковних діячів одностайні в тім, що Києво-Печерську лавру було засновано в 1051 р.¹⁶ Тому в 2001 р. було широко відзначено 950-літній ювілей Свято-Успенської Києво-Печерської лаври.

Близько 1063 р. князь Ізяслав перевів ігумена Варлаама у монастир святого великомученика Дмитрія, а печерським ігуменом братія обрала Феодосія. Кількість чернечої братії зростала – вона досягла ста осіб. За час ігуменства останнього в 1073 р. було закладено Велику церкву Печерську. Того ж року помер преподобний Антоній, його було поховано у Близьких печерах. У 1074 р. пішов із життя преподобний Феодосій, його поховали в келії Дальніх печер. Ці дві печери

стали пантеоном перших давньоруських святих. Найчастіше ховали в локулах – вузьких і довгих нішах. Небіжчика клали на дошку і без труни занурювали в локулу. Вхідний отвір закривали іконою або замурували.

У 1240 р. Київ був захоплений татаро-монгольськими ордами. Руйнування зазнав і Києво-Печерський монастир. Його ченці розбрелися по дрімучих лісах, деякі сховалися в печерах. До цього часу відносяться деякі поховання в Ближніх катакомбах. Написи на стародавніх планах свідчать, що тут "кістки простих людей покладені по розоренню Києва царем Батием". Історична інформація про період із середини XIII ст. до початку XVI ст. практично відсутня. Відомо, що лаврський печерний некрополь, як і раніше, дбайливо зберігався ченцями. Із першої половини XVI ст. інформація про Києво-Печерську лавру та її печери все частіше з'являється на сторінках історичної літератури й, зокрема, у мемуарах західноєвропейських мандрівників.

У XVI–XVII ст. Україна, яка звільнилася від татаро-монгольського гноблення, привертала увагу політиків, релігійних діячів, мандрівників і вчених. Бажаючи на власні очі побачити незнайомі землі, багато хто із них вирушав у далекі мандрівки по її безмежних просторах. Київське печерне диво нікого не залишало байдужим. Побачене й почуте знаходило своє відображення в щоденниках і записках, виданих у середньовічній Європі.

Першу згадку про лаврські печери знаходимо в книзі німецького дипломата, посла Священної Римської імперії Сигізмунда Герберштейна. Він двічі їздив у Москву – у 1517 і 1526 рр. У його "Замітках про Московію" (1549 р.) є запис про київські печери, "в яких видимі гробниці й у них ще не зотлілі тіла"¹⁷.

Докладніше київські катакомби описав італієць за походженням, начальник піхоти Війська Польського Александр Гваньїні у 1581 р. У книзі "Опис європейської Сарматії" він розповів про "великі підземні печери, прокопані під землею на велику відстань – 80 миль. У печерах видно багато древніх гробниць і тіла знаменитих руських людей, давно поховані, але не зотлілі"¹⁸. А. Гваньїні вважав, що бачив моці двох князів у язичницьких шатах. Він був католиком і не знав православних обрядів, тому помилково прийняв чернечі рясни за язичеський одяг.

У 1584 р. опис лаврських печер склав львівський купець, німець за походженням Мартін Груневеґ. Його рукопис ілюстрований малюнками на полях. Однак точно прив'язати ці зображення до сучасних планів підземель досить складно. Можна лише припустити, що М.Груневеґ побував у Ближніх печерах. Він описав печерні коридори, підземну церкву, поховання в локулах і мироточиві глави. Особливе враження на нього справили велетенські моці Іллі Муромця. М.Груневеґу показали вхід, оббитий деревом, що нібито вів у печеру природного походження довжиною 50 миль.

У 1584 р. польський поет Себастьян Кльонович у поемі "Роксоланія" оспівав красу й багатство української землі. У поетичних рядках він висловив оригінальне припущення про природне походження лаврських печер. Вони, мовляв, утворились унаслідок вимивання ґрунту водами древніх підземних річок.

Радник курляндського герцоґа Лаврентій Мюллер у 1585 р. писав про величезні лаврські печери з литими металевими склепіннями, що проходять під Дніпром і тягнуться до Смоленська. Того ж року з'явилася книга польського історика Станіслава Сарницького "Опис древньої й нової Польщі". Він розповів про київські поховання героїв, богатирів, напівбогів у гірських печерах. За С.Сарницьким, підземні коридори тягнуться на величезну відстань, аж до Новгород Великого.

Еріх Лясота в 1594 р. зупинявся у Києві під час подорожі, що відбувалася за дорученням німецького імператора Рудольфа. У своїх записках він описав великі підземелля чи ями, називані печерками, вироблені в горі, у шарі чистої глини, спрямовані в усі боки: із багатьма ходами, що бувають у зріст людській і вище,

іноді ж так низькі, що треба нагинатися, широкі, однак настільки, що двоє можуть розійтися. Напевно, Е.Лясота побував тільки в Близьких печерах. Цей висновок можна зробити, проаналізувавши його замітки про печерські святі моці. Він згадав преподобного Антонія Печерського, Іоанна і Феофіла, Чоботка (Іллю Муромця), дванадцять греків-будівничих, смоленського єпископа Меркурія і стовп біснுவатих у Близьких печерах. Описи лаврських печер Е.Лясоти були одними з найдетальніших для свого часу, незважаючи на надмірне захоплення автора місцевими легендами.

Цікавий опис лаврських печер уміщено в книзі краківського каноніка Симона Старовольського "Географія Блавіана", виданій в Амстердамі у 1662 р. Уважають, що ці записи були складені між 1622 і 1632 рр. С.Старовольський розповів про лаврські печери, в яких нібито ховали тіла київських князів. Монастирські підземелля, за його твердженням, тягнуться на кілька сотень миль і досягають Москви.

У 1647 р. у Києві побував інженер війська Польського, француз за походженням Гійом Левассер де Боплан. Він склав "Опис України", виданий у 1650 р. у Руані. У книзі є відомості про лаврські печери з великою кількістю мумій, котрі нібито зберігаються більше ніж півтори тисячі років. Він також навів кілька лаврських переказів, що справили на нього найбільше враження, – про Іоанна Багатостраждального, мироточиві глави і дванадцять греків-будівничих. Боплан описав деякі святі реліквії, що не збереглися до наших днів. Наприклад, залізний ланцюг, яким диявол бичував святого Антонія¹⁹.

Придворний художник гетьмана Януша Радзивілла, голландець Абрагам ван Вестерфельд, який перебував у Києві під час окупації міста польсько-литовськими військами, залишив після себе безліч малюнків древнього міста, у тому числі кілька зображень Близьких печер. Відомі чотири гравюри, датовані 1651 р.: поховання дванадцяти братів-будівничих, стовп біснуватих, мироточиві глави й поховання братів Іоанна і Феофіла. Ці унікальні гравюри дозволяють побачити лаврські катакомби такими, якими вони були у XVII ст.

Архидиякон Павло Алеппський двічі відвідав Київ. Він супроводжував антіохійського патріарха Макарія, що подорожував до Москви у 1653–1655 рр. У своєму дорожньому щоденнику П.Алеппський детально описав свої мандри, у тому числі відвідання Києва й Печерського монастиря²⁰. Судячи із записів, Близькі лаврські печери справили на нього дуже велике враження. Збереження печерських моців нетлінними він назвав не інакше, як надзвичайним дивом. П.Алеппський захопився благочестивим життям преподобних Антонія і Феодосія Печерських, переказав легенди про життя перших лаврських ченців – Іоанна і Феофіла, Іоанна Багатостраждального та інших печерських святих.

У книзі польського письменника XVII ст. Флора можна знайти відомості про те, що київські печери були викопані італійськими купцями і простягаються до Чернігова, Смоленська й Москви. Подібні твердження містяться в книзі "Опис Польщі" Андрія Целларія (1659 р.). Він розповів, що лаврські катакомби йдуть до Смоленська, мають литі мідні склепіння, а лаврські святі моці захищені закляттям.

Міркування середньовічних авторів щодо походження київських печер були різними. Деякі датували їхню появу I ст. н.е., називаючи творцями печер перших християн України-Русі в період язичництва, або італійців, вихідців із Венеції та Генуї. У стародавніх книгах можна знайти відомості і про природне походження лаврських катакомб, але це не підтверджується результатами сучасних наукових досліджень. Практично всі середньовічні автори побували тільки в Близьких печерах, однак це не завадило їм розповісти про гігантську довжину лаврських підземель. Цифри називалися різні – від 50 до 1000 миль. Список міст, із якими буцімто були пов'язані київські печери, включав майже усі великі міста Древньої Русі: Чернігів, Новгород, Псков, Москву, Смоленськ та ін.

Уперше критично переосмислив усе раніше відоме про київські катакомби німецький пастор Іоанн Гербіній у книзі, присвяченій лаврським підземеллям, виданій у 1675 р.²¹ За його твердженням, ці печери були вириті руськими ченцями, а не італійцями. Він же помітив, що київські катакомби не такі глибокі, щоб проходити під Дніпром. Склепіння печер, вимощені міддю на 100 німецьких миль, Гербіній також назвав нісенітницею. Хибною вважав він і гігантську довжину київських печер. Було наведено класичний приклад із всесвітньої історії, коли Нерон і Калігула захотіли прорити перешийок між Червоним морем та Нілом, але зробити це вони не змогли. Подібний обсяг робіт був не під силу римським імператорам із їхнім багатотисячним військом легіонерів і ще більш численною армією рабів. Аналогія Гербінія була проста: він вважав, що підземні роботи таких масштабів були не під силу печерським ченцям.

Неоціненну допомогу дослідникам подають стародавні карти. Вони є унікальними джерелами безцінної історичної інформації. Перші давньоруські монастирські карти допомогли нам розкрити деякі таємниці підземель Києво-Печерської лаври.

Поява карт та їх удосконалення нерозривно пов'язані з рівнем суспільної свідомості і технічного прогресу. Використання картографічних творів минулих епох як джерела історичної інформації є одним із найбільш перспективних напрямків розвитку картографічної науки²². При вивченні історичних об'єктів та явищ ученим доводиться вирішувати низку завдань, що включають найбільш повне виявлення стародавніх карт стосовно даної території, дослідження, опис і складання на їхній основі нових матеріалів, у тому числі картографічних. Вивчення автором даної статті історії лаврських печер вимагало збору різночасових картографічних зображень. Тривала й копітка робота в різних архівах увінчалась успіхом – було зібрано близько 30 карт лаврських катакомб²³. У результаті з них, як із шматочків мозаїки, було складено барвисту картину розвитку унікальних підземних пам'яток.

Картографічні зображення печер Києво-Печерського монастиря виявилися розкиданими по фондах різних бібліотек багатьох міст. Переважна більшість їх зберігалася в Києві, Москві й Санкт-Петербурзі. Не виключено, що деякі древні карти, які становлять історичну та художню цінність, опинилися за кордоном після 1917 р., коли лаврські архіви були практично розорені.

Виявлені карти охоплюють широкий хронологічний період – близько чотирьох століть. Історія печер Києво-Печерського монастиря почалася в XI ст., але найбільш ранні карти датуються XVII ст. Велика картографічна прогалина пояснюється насамперед складною історичною обстановкою в цей проміжок часу – постійними війнами, навалами й руйнуваннями. Автор спробував дати картографічну інтерпретацію першого періоду історії лаврських підземель. Для відновлення конфігурації й розмірів древніх печер використовувалися відомості, почерпнуті із літописів. Порівнюючи тексти різних літописних джерел, можна визначити зміни в будові печер за певний проміжок часу. Труднощі виникли при кількісній оцінці цих даних, тому що в давнину подавали тільки якісні характеристики печер. Завдяки літописам відома точна дата створення Дальніх печер. У 1051 р. була викопана "печерка двосаженна" – близько 5 м довжини, потім ченці створили підземну церкву. До 1240 р. у лаврських печерах були підземні церкви, келії, трапезна й розгалужена система підземних ходів. Проте точно й вичерпно відновити дійсну картину печер домонгольського періоду дуже складно. Одних писемних джерел явно недостатньо, потрібні графічні матеріали тих років – літописні мініатюри чи малюнки.

Перші графічні зображення лаврських печер з'явилися наприкінці XVI ст. Мемуари львівського купця М.Груневеґа, який побував у Києво-Печерській лаврі в 1584 р., ілюстровані невеликими малюнками на полях рукопису, серед яких є

зображення підземного ходу. Природно, такий малюнок не може бути прирівняний до карти – у нього немає масштабу, орієнтування по сторонах світу. Проте він має дуже цінну інформацію: на ньому зображена велика ділянка підземелля та вхід у древню частину, укріплену деревом, що тягнеться, за твердженням М.Груневеґа, на 50 миль²⁴.

Перші карти обох печер були вміщені у книзі Афанасія Кальнофойського "Тератургіма, або дива, що відбулися в Печерському монастирі й обох печерах, із деякими духовними міркуваннями". Вона була видана в друкарні Києво-Печерської лаври в 1638 р.²⁵ До цієї книги додавалися плани обох лаврських печер і план Києва – перше картографічне зображення древнього міста. Ця обставина, як не дивно, негативно позначилася на долі планів лаврських підземель. Учені довгий час займалися тільки дослідженням карти Києва, а зображення печер залишалися в затінку. Про них згадали лише в 1826 р., коли у світ вийшла книга Є.Болховітінова "Опис Києво-Печерської лаври"²⁶. На жаль, копії планів 1638 р., надруковані у цій книзі, містили чимало прикрих помилок. Деякі підземні ділянки були зображені як наземні споруди і навпаки. Зазначені недоліки набагато знизили цінність копій.

Книга А.Кальнофойського завжди була великою бібліографічною рідкістю. Тому не дивно, що багато дослідників не знали про існування цих карт. Але ж їх можна назвати першими українськими друкованими картами, пальма першості у цьому питанні, безумовно, належить їм. Вони були створені в Києві, тобто на території України, до воз'єднання з Росією. Відомий історик М.В.Закревський у фундаментальній праці "Опис Києва" (1868 р.) не дуже шанобливо відгукнувся про карти А.Кальнофойського: "Вони цікаві по своїй унікальності, але нікуди не годяться, тому що автори таких малюнків не мали рішуче ніякого поняття про складання топографічних планів. Вони малювали, що їм заманеться, і плани їх для нас становлять погані свідчення"²⁷. Проте плани 1638 р. мають усі необхідні атрибути карт: об'єкти на них показані математично зменшеними, для передачі інформації широко застосовані умовні знаки, використовуються цифрові позначення з наступною розшифровкою в описах, прикладених до карт. Автор карт 1638 р. створив цілу систему умовних знаків для зображення мережі доріг, рельєфності, рельєфу та наземних споруд. Таким чином, маємо повну відповідність сучасному визначенню карти: "Математично визначене, зменшене, генералізоване зображення, що показує об'єкти в системі умовних знаків".

Історики, у тому числі й М.О.Максимович, у своїх працях із топографії древнього Києва не використовували плани 1638 р., а лише інколи посилалися на пояснювальний текст до них. Цей текст дійсно дуже цікавий. Наприклад, Київ називається "жалісним, імені якого навряд чи гідний: раніше у ньому було більше 300 кам'яних церков і 100 дерев'яних, а зараз – усіх ледь 13". Але наскільки б цікавими не були такі пояснення, вони навряд чи йдуть у порівняння із самими картами. За простотою малюнка криється творчий пошук перших вітчизняних креслярів, які поклали початок розвитку картографічної справи на теренах України.

Візуальний аналіз і натурне порівняння планів 1638 р. безпосередньо із лаврськими печерами показали, що, у цілому, вони правильно відображають структуру й характер підземних лабіринтів. Невеликі помилки криються в орієнтуванні стародавніх карт. Зображення на планах А.Кальнофойського орієнтовано по лінії захід-схід, тоді як на сучасних картах – північ-південь. Крім того, зображення Близьких печер повернуто на 90° за годинниковою стрілкою. Цей факт дозволяє зробити висновок про те, що при складанні карт не використовувалися будь-які прилади для орієнтування під землею. Відстані, мабуть, вимірялися мірним ланцюгом, дротом чи мотузкою. Ймовірно, зйомка печер була візуальною, на користь цього свідчать великі викривлення кутів печерних ходів. У цілому ж, значення планів 1638 р. важко переоцінити. Вони є першою сторінкою картографіч-

ного літопису лаврських печер, дозволяють вивчити їхню еволюцію за 367 років.

Видатною пам'яткою вітчизняного друкарства є "Києво-Печерський патерик" 1661 р. видання. Книга містить два плани Ближніх і Дальніх печер, гравіровані знаменитим гравером Іллею²⁸. У картографічній літературі колишнього СРСР склалася певна традиція називати плани 1661 р. "першими російськими друкowanими картами". На наш погляд, їх доречніше було б назвати "другими українськими друкowanими картами" після карт А.Кальнофойського. Ці карти, як і попередні, були створені в Києво-Печерській лаврі українськими ченцями. На них уперше з'явилися зображення лінійного масштабу й компасної рози. Особливо цінним є той факт, що на картографічних зображеннях XVII ст. (1638 і 1661 рр.) показано підземні ходи, замуrowані по сьогоднішній день. Це дуже важливо для подальшого порівняльного аналізу різночасових карт та виявлення недосліджених ділянок печер.

Відомо, що рукописні оригінали патерика датують XV ст., а точніше – 1462 р. Логічно було б припустити, що більш древні рукописи також мали картографічні зображення, як і наступні друкowanі видання XVII ст. Виходить, плани 1638 і 1661 рр. були створені на основі більш древніх креслень, які у даний час вважають втраченими. Виявлення цих безцінних матеріалів дало б багату інформацію для подібних досліджень. Пошуки рукописних оригіналів карт лаврських печер необхідно продовжити, вони чекають на своїх дослідників. Адже найчастіше зображення печер на друкowanих картах переходить за рамку аркуша. У нас сформувалося враження, що гравер працював із великим пергаментним сувоям, зміст якого він переносив на гравірувальну дошку. Тісні рамки сторінки книги не дозволили йому зобразити все, багато чого залишилося за межами аркуша. Саме там міститься розгадка багатьох лаврських таємниць.

Наступна сторінка картографічного літопису лаврських печер – плани з книги Іоанна Гербінія про київські релігійні підземелля²⁹. Саксонський пастор І.Гербіній переклав латиною "Києво-Печерський патерик" 1661 р. і копіював карти звідти. Варто віддати належне майстерності західноєвропейських граверів, які створили прекрасні карти із гравюр на міді. Проте зображення планів 1675 р. не є оригінальними, оскільки вони до найменших подробиць копіюють плани 1661 р., і тому особливої цінності для вивчення лаврських печер не становлять. Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель надіслав І.Гербінію уже відомі нам карти печер 1661 р. і патерик разом із листом від 2 березня 1674 р. У листі повідомлялося, що невідомо до яких місць тягнуться ці печери, тому що років близько 60 до цього часу від великого землетрусу вони в деяких місцях завалилися. Багато святих мощей були закриті ченцями під час навали Батия й не були потім відкриті. Таким чином, текст цього листа ще раз підтвердив думку про те, що лаврські печери за свою багатовікову історію неодноразово змінювали конфігурацію. Спробувати вивчити ці зміни за допомогою стародавніх карт – ось яке завдання поставив перед собою автор цієї статті.

Плани лаврських підземних лабіринтів, створені спеціально для "Патерика" видання 1702 р., помітно відрізняються від попередніх якістю й характером зображення. Фотокопія плану Дальніх печер 1702 р., гравірована Мартином Нехорошевським, тривалий час зберігалась у фондах Києво-Печерського заповідника. Примітним є той факт, що на ній уперше з'явилось зображення Варязької печери. Плани 1702 р. можна віднести до останніх зразків давньоруських креслень. Їх потемнілі від часу аркуші несуть у собі неповторну привабливість найвних картографічних зображень минулого. Традиційний зміст карт доповнено суто художніми елементами у вигляді фігурок ченців, які моляться, прочан, які йдуть до Лаври, човнів із людьми, що плывуть по Дніпру. Усе це створює неповторну атмосферу далекого часу. Стародавні карти точно передають дух і настрої епохи. Розглядаючи їх, ми немовби дихаємо повітрям того часу, дивимось на світ очима кресляра-гравера.

Початок XVIII ст. ознаменувався новим етапом розвитку картографічної науки. Це знайшло своє відображення на картах Києво-Печерського монастиря. На зміну примітивним, із картографічного погляду, зображенням прийшли технічно досконалі, створені геодезистами-професіоналами за допомогою топографічних приладів. Мова карт стала точною, лінії вивірені та практично позбавлені викривлень. Перші характерні аналогічні зображення – плани, складені в 1744 р. інженерно-топографічною командою Київського гарнізону. Зйомка підземних лабіринтів проводилася в Лаврі, коли вона стала однією із цитаделей Печерської фортеці. Уперше картографічні зображення печер були складені професійними геодезистами. Плани 1744 р. за своїм оформленням дуже нагадують сучасні. Вони знайшли широке практичне застосування і кілька разів копіювалися в другій половині XVIII і на початку XIX ст.

Наступним етапом картографування лаврських печер є плани 1825 р. Їхні творці – також професійні топографи та архітектори. Картографічні зображення 1825 р. спеціально призначалися для книги Є.Болховітінова про Києво-Печерську лавру. Ці карти дотепер вражають нашу увагу добірністю ліній та винятковою геометричною точністю. Вони послужили основою для створення всіх наступних зображень печер із початку XIX ст. і дотепер, їх використовували як ілюстрації у багатьох книгах про визначні пам'ятки Києва та путівниках по святих місцях.

В історії вже була спроба зібрати воедино всі карти лаврських печер. У книзі "Опис Києва" (1868 р.) М.В.Закревський навів два плани печер, складених за матеріалами порівняльного аналізу стародавніх карт. Хоча в цілому робота була здійснена цікава, дане дослідження не уникло багатьох прикрих неточностей і помилок. На жаль, київський історик використав не усі відомі сьогодні карти, і тому йому не вдалося відтворити повну картину. Крім того, у XIX ст. ще не була створена достатньо точна геодезична основа для проведення цього картографічного дослідження. Негативний вплив цих двох факторів позначився на кінцевому результаті.

Беручи до уваги усі вади дослідження, проведеного 135 років назад, після виявлення й збору стародавніх лаврських планів було створено достовірні й точні карти-основи, на які можна було б перенести зображення із планів минулих століть. У лаврських печерах була проведена гірничо-геометрична зйомка, на основі якої автор склав цілу серію нових картографічних зображень. Сучасні геодезичні прилади й досконала методика дозволили створити унікальні карти з точністю нанесення контурів 0,2–0,4 мм³⁰. Результати зйомки допомогли уточнити основні параметри печер: глибину розташування, довжину підземних ходів та орієнтування їх у просторі. Крім звичайних карт, були створені комп'ютерні тривимірні плани печер. Основна їхня риса – наочність у передачі просторової структури підземних лабіринтів. Вони дають чітке уявлення про форму, внутрішню будову й взаємне розташування окремих ділянок печер. Порівнюючи горизонталі поверхні землі й підземних ділянок, можна з високою точністю визначити глибину в кожній точці печери. Це особливо важливо під час проведення реставраційних, археологічних і відбудовних робіт.

Картографічний аналіз стародавніх зображень лаврських печер полягав у вивченні змін конфігурації та довжини підземних ходів. Кожна карта фіксує просторове положення печер на певний момент часу. Порівнюючи різночасові картографічні зображення, маємо можливість простежити еволюцію печер за даний період. Не вдаючись до технічних подробиць дослідження, можемо лише відзначити, що в ході вивчення стародавніх планів треба було перейти до метричної системи вимірів, привести зображення до єдиного масштабу, перекласти описи карт на українську мову з польської (1638 р.), латинської (1675 р.) та французької мов (1769 р.).

Особливий інтерес викликало зіставлення перших планів (1638 і 1661 рр.) із сучасними. Адже ще Є.Болховітінов відзначав, що "ворожі навали з 1638 до 1686 рр. винищили й примусили невідомо, де приховати поховання"³¹. Замуровані в ті далекі ча-

си ділянки печерних ходів могли бути зображені на стародавніх планах того періоду. Уже перше порівняння дало очікуваний результат. Були виявлені підземні ходи та келії, невідомі сьогодні. На планах 1638 р. лаврські печери зображені як галереї шириною 2–3 м, тоді як ширина сучасних печер 1–1,5 м. Таку ж інформацію про печери дають описи М.Груневега й Е.Лясоти, які розповідали, що дві–три людини в підземеллях могли вільно розійтися. На користь цього факту можна навести середньовічні граюри А.Вестерфельда та Л.Тарасевича, де зображені дуже широкі підземні ходи.

Порівнюючи зображення 1638 і 1661 рр., можна відзначити, що за цей проміжок часу печери стали вузькими. Пояснення цьому знаходимо в історії Лаври. У 1643 р., унаслідок масового притоку прочан, у печерах провели реконструкцію – стіни виклали цеглою, аварійні ділянки замурували. Вважають, що після унії 1596 р. лаврські печери могли переробити на зразок римських катакомб. Тоді багато древніх локул були перетворені на поховання, розташовані уздовж стін – аркосолії. Усі наступні зміни конфігурації печер також знайшли віддзеркалення на стародавніх планах: будівництво Варлаамської підземної церкви (1691 р.) і нових входів у лабіринти. Результати картографічного дослідження було нанесено на сучасну карту-основу, створено підсумкові карти еволюції Близьких і Дальніх печер.

Карта історії розвитку Близьких печер дозволяє наочно простежити еволюцію цих лабіринтів за 360 років. Найголовнішим є те, що на ній зображено недосліджені підземні ходи. Така карта є керівництвом до дії для археологів і може бути неоціненним помічником під час розкопок. Місця розташування замурованих ходів визначаються за даною картою з точністю до 0,5 м. Серед них хід, що йде від келії засновника монастиря Антонія; велике підземне приміщення, де, як свідчить напис на плані 1744 р., "кістки простих людей покладені при розоренні Києва царем Батиєм"; "порожні печери" із плану 1753 р.; безліч келій та локул. Археологічне дослідження таємничих ходів, зображених на старовинних картах, може підтвердити лаврські легенди про єдину систему підземних ходів монастиря. Адже "порожні печери" йдуть від поховань Нестора-літописця та Меркурія саме убік Успенського собору. Не менш цікавими є ходи, спрямовані до Дніпра, із планів 1702 р. Тільки подальші археологічні дослідження можуть підтвердити чи спростувати стародавні лаврські легенди про підземний перехід під рікою.

Чимало лаврських таємниць допоможуть розкрити карти еволюції Дальніх печер. На нашу думку, найбільш перспективними є пошуки у Варязьких печерах, невід'ємній складовій частині цих лабіринтів. Це пов'язано не тільки з легендарним скарбом, адже Варязькі печери – найбільш давня частина лаврських катакомб. І.Я.Стеллецький неодноразово називав Варязькі печери "неолітичними", хоча підтверджень цього немає, так само як і немає археологічних знахідок, датованих цією епохою. Проте дана частина підземель, за одностайним твердженням фахівців, найдавніша в Лаврі, а, можливо, й у Києві. Саме у цих підземеллях починалася первинна історія Печерського монастиря. Не зайвим буде згадати, що Варязькі печери ближче, ніж інші, підходять до Дніпра, у давнину вони навіть мали свій власний вхід із боку ріки. Зараз цей вхід засипано, а печери знаходяться у вкрай аварійному стані. Не можна виключати можливості, що Варязькі печери мають продовження під дном сивого Славутича. Творцями цих рукотворних ходів, за переказами, були італійські майстри. Схожі італійські тунелі – не довільна вигадка, а історичний факт. Вони існують і під Москвою-рікою. Коли у XV ст. треба було створити кілька унікальних підземних споруд, запросили італійських фахівців, які мали багатий досвід будівництва підземних переходів під ріками. Замість вапняного розчину вони використовували (лили) розплавлене олово чи свинець (звідси назва "литі склепіння"). Ця технологія могла застосовуватися в Києві під час прокладання тунелів під Дніпром-Славутою. До адміністрації історико-

культурного заповідника, розташованого на території Лаври, неодноразово звертали-ся місцеві жителі із пропозицією показати легендарні ходи під рікою. Але в останній момент завжди щось ставало на перешкоді проведенню пошукових робіт. Хто знає, може завдяки новим картам лаврських печер ця таємниця буде остаточно розкрита.

Зазирнути не тільки вглиб віків, а й углиб землі нам допоможе ще одне спеціальне картографічне зображення – вертикальний розріз району розташування печер. Ми вважаємо, що лаврські підземелля були багатоярусними. Справді, якщо вірити в існування єдиної системи ходів на території Лаври і підземних тунелів під Дніпром, то доведеться взяти цю гіпотезу за основу. Адже різниця абсолютних позначок верхньої території Лаври і Ближніх печер становить більше 40 м, а яр між Ближніми й Дальніми печерами має глибину понад 20 м. Для того, щоб підземні ходи могли заглибитися під Дніпро, їм треба проходити на глибині 50–60 м, а глибина досліджених лабіринтів не перевищує 12 м. Отже, печери могли мати кілька підземних поверхів, з'єднаних похилими коридорами. Всесвітня історія знає безліч прикладів таких багатоярусних печер.

Під час проведення ремонтних робіт у Ближніх і Дальніх печерах археологи вирішили скористатися нагодою й перевірити відповідність стародавніх карт реальній дійсності. Практично всі припущення, засновані на вивченні древніх картографічних зображень, цілком підтвердилися. Стародавні карти, справді, виявилися неоціненними помічниками археологів. У Ближніх печерах учені розкрили замуровані ходи загальною довжиною 142 м біля поховань Нестора-літописця та єпископа Меркурія. Ці ділянки "порожніх печер", нанесені на планах 1661 і 1744 рр., були спрямовані на верхню територію Лаври і, можливо, привели б дослідників до Успенського собору, але шлях перепинили величезні обвали ґрунту. Проте була виявлена велика кількість локул і крипт, відкрили велике підземне приміщення, де, відповідно до плану 1744 р., "кістки простих людей покладені при розоренні Києва царем Батием", знайшли поховання в дубових колодах і настінні написи (графіті), датовані XII–XVII ст. Написи у київських катакомбах були зроблені різними мовами, у тому числі польською та вірменською. Під час останніх археологічних розкопок під шаром штукатурки знайшли прекрасні фрески, виконані древніми майстрами. Головна знахідка була зроблена в Дальніх печерах, тут відкрили келію засновника монастиря, преподобного Феодосія Печерського.

Завдяки зібраним стародавнім планам можна вивчити не тільки зображення печер, але й інші елементи їхнього змісту. Наприклад, відомо, що Києво-Печерський монастир здавна славився своїми садами й виноградниками. У 1653 р. П.Алеппський писав про "незліченні сади, засаджені горіховими, шовковичними деревами й виноградом"³². Дійсно, на картах XVII–XVIII ст. знаходимо підтвердження цього: монастирські володіння оточені щільним зеленим кільцем садів. На планах 1638 і 1661 рр. практично всі печерські схили займають виноградники, стародавній умовний знак яких цілком збігається із сучасним.

Крім того, на стародавніх монастирських планах є зображення наземних храмів і церков. Ці малюнки мають особливу цінність для істориків і архітекторів – адже по них можна вивчати розвиток української архітектури за останні сторіччя. От, наприклад, як змінилася Хрестовоздвиженська церква над Ближніми печерами за 360 років. На плані 1638 р. над входом у лаврські печери зображено дерев'яну каплицю з невеликим дзвоном. Після канонізації 1643 р. приплив віруючих з усієї Русі до святих мощей печерських значно збагатив монастирську скарбницю. До 1661 р. над Ближніми печерами була зведена церква, за своїми розмірами порівняна із сучасною будівлею. Це знайшло відображення на плані "Києво-Печерського патерика" 1661 р. Численні пожежі, що були в монастирі, викликали необхідність знову перебудувати цю церкву. У 1700 р. вона була зведена з каменю і такою збереглася до наших днів.

Остаточним підсумком даного картографічного дослідження стала карта-схема підземель Києво-Печерської лаври, складена автором даної статті. На ній нанесено всі печерні ходи, відомі й імовірні. Довжина імовірних печер набагато більша, ніж досліджених. Природно, що невивчені підземелля перебувають в аварійному стані й про-братися в них не так просто. Тут не обійтися без допомоги професійних спелеологів. Поки що такі дослідження здійснюються, на жаль, тільки на аматорському рівні. Для археологічних робіт буде потрібно розчищення обвалів та зміцнення покрівлі печер, але історична цінність можливих знахідок, зрештою, окупить усі витрати.

Багато загадок зберігають підземні лабіринти Києво-Печерської лаври. Деякі з них пощастило розкрити завдяки стародавнім картам, до інших поки не підібрали ключів. Таємниці лаврських підземель чекають нових учених-дослідників.

¹ Стефанія. История Киево-Печерской лавры. – К., 2001.

² Степовик Д. История Киево-Печерської лаври. – К., 2001.

³ Воронцова О.А. Лаврські печери. – К., 2000; Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври. – К., 2002.

⁴ Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. – К., 1991; *Его же*. Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999; *Его же*. Святыни и святыне Киево-Печерской лавры. – К., 2001; Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. – К., 2004.

⁵ Хведченя С.Б. Тайны Киево-Печерской лавры: пещеры и клады. – К., 2004. – С. 21.

⁶ Толочко П.П. Тайны киевских подземелий. – К., 1971. – С. 8.

⁷ Там же. – С.12.

⁸ Каманин И.М. Зверинецкие пещеры в Киеве. – К., 1914.

⁹ Эртель А.Д. Древнейшие пещеры на Зверинце в Киеве. – К., 1913.

¹⁰ Дедов В.Н., Дашевский А.Б. Святогорский историко-архитектурный заповедник. – Донецк, 1986.

¹¹ Герберштейн С. Записки о московских делах. – СПб., 1908. – С. 76.

¹² Літопис руський за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С. 32.

¹³ Абрамович Д.І. Киево-Печерський патерик / Вступ, текст, додатки. – К., 1930. – С. 45.

¹⁴ Літопис руський за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С.37.

¹⁵ Патерик Києво-Печерський за редакцією, написаною 1462 р. – К., 1998. – С. 85.

¹⁶ Дива печер лаврських. – К., 1997.

¹⁷ Герберштейн С. Указ. соч. – С. 79.

¹⁸ Пенкевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII в. – К., 1877. – С. 43.

¹⁹ Стефанія. Указ. соч. – С. 84.

²⁰ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897.

²¹ Herbinius J. Religiose Kijovienses cryptae. – Jena, 1675.

²² Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М., 1985.

²³ Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. – С.28.

²⁴ Хведченя С.Б. Тайны Киево-Печерской лавры: пещеры и клады. – С. 129.

²⁵ Kalnofoyskie A. Терапоруција. – Z drukarni Kijowo-Pieczarskiej, 1638.

²⁶ (Болховитинов) Евгений. Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1831.

²⁷ Закревский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – С. 135.

²⁸ Києво-Печерський патерик. – К., 1661.

²⁹ Herbinius J. Op. cit.

³⁰ Хведченя С.Б. Старовинні карти... – С. 26–28.

³¹ Болховитинов Е. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 132.

³² Путешествие антиохийского патриарха Макария... – С. 85.

It is told about the unique subterranean historic and cultural monuments on the Ukrainian lands. The main attention is drawn to the cave labyrinths of the Holy Assumption Laura of the Caves in Kyiv. The results of Austrian research of the development history of these monuments on the basis of their ancient cartographic images study are being cited.